УДК 37.013.73(09)

Галина Антонюк

РАЦІОНАЛІСТИЧНІ ВЧЕННЯ У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ. ЄВРЕЙСЬКІ Й АРАБСЬКІ ДЖЕРЕЛА

Предметом нашого дослідження є ідеї Просвітництва в освітньому просторі України періоду XVII–XVIII ст. Завдання, які стояли перед наукою і освітою XVII–XVIII ст., пояснювалися суспільно-історичними факторами: прискореним, на відміну від середньовіччя, ритмом суспільного життя, зростанням міжнародного авторитету Російської імперії (куди була інкорпорована значна частина українських територій), зародженням нових галузей промисловості та виробництва, формуванням нового класу і нових суспільних відносин. Згадані чинники сприяли піднесенню авторитету знання, природничої науки, людського розуму. Характерною особливістю тогочасної наукової думки був раціоналізм як характерна риса Просвітництва. Вже у філософських курсах викладачів Києво-Могилянської академії виразно постає віра у невичерпні можливості людського розуму, намагання охопити розумом і пояснити на рівні раціонального мислення майже всі галузі природного і соціального буття.

Завдання нашого дослідження – простежити джерела зародження і поширення раціоналістичних ідей і тенденцій у вітчизняному освітньому просторі. У процесі дослідження питання ми дійшли висновку, що джерельна база Просвітництва та його теоретичної бази – раціоналізму – надзвичайно широка за обсягом і оперта на теоретичні досягнення попередніх епох – від XI до XVI–XVII ст.

Мета статті – охарактеризувати раціоналістичні ідеї, що мали місце у перекладних літературних пам’ятках XIV – XVI ст. Ці пам’ятки набули значного поширення в інтелектуальному просторі України зазначеного періоду і були пов’язані з перекладацькою діяльністю наукового осередку, що сформувався у Києві з представників освіченої еліти у спілці з місцевою рабинською громадою [9, с. 13; 13, с. 60-61; 18, с. 57; 26, с. 211]. Звернення до раціоналістичної наукової літератури було свідченням того, що вже у XV ст. у вітчизняному інтелектуальному середовищі існували сили, які відчували потребу в передових наукових знаннях, які на той час уже не могла запропонувати стара візантійська вченість. Нові знання надходили через перекладну літературу, яка мала арабо-єврейське походження.

© Галина Антонюк, 2014

У другій половині XV ст. Київ і Галицька земля (Львів, Перемишль) стали головними центрами суспільно-культурного руху в Україні. Політичне відродження Київського князівства в середині XV ст. за доби князів Олельковичів сприятливо вплинуло на його економічний і культурний розвиток [3, с. 234-235]. Саме тоді Київ став центром раціоналістично-гуманістичного руху, який охопив українсько-білоруські землі Великого князівства Литовського [16, с. 173-174]. Раціоналістично-гуманістичні рухи мали місце також у Галичині, яка внаслідок географічного розташування опинилась у полі дії західної культури.

Економічне піднесення Києва позитивно вплинуло на активізацію духовного життя. З Києвом більшість дослідників пов'язує виникнення в середині XV ст. цілого комплексу літературних пам'яток богословського, філософського та науково-природничого змісту, які поступово поширилися на всій території східноєвропейського регіону аж до Вільна, Москви та Новгорода. Більша частина цих творів була перекладена київськими вченими давньоукраїнською писемною мовою зі староєврейських оригіналів [6, с. 191; 17, с. 466-467; 18, с. 55].

За своїм світоглядним спрямуванням перекладна література, яка поширилась у полі освітньої культури України у зазначену епоху, може бути умовно поділена на три групи. Першу групу становлять пам'ятки релігійно-богословського змісту. Серед цієї літератури були переклади деяких текстів Біблії (П'ятикнижжя, книг Даниїла, Єремії, Рут, Естер, псалмів Давида (Псалтир) та ін.). Тут варто зазначити, що переписування та поширення біблійної літератури в епоху середньовіччя було типовим явищем, але щодо зазначеного часу, то це було не просто переписуванням із традиційних церковнослов'янських зразків, а новим перекладом зі староєврейських оригіналів. Звернення при перекладі до першоджерел – характерна риса епохи (на неї звертав увагу ще акад. В. Перетц [19, с. 27-28]), яка засвідчувала, що вже у XV ст. в середовищі українських інтелектуалів мали місце сили, близькі за своїм духом до гуманізму з його улюбленим методом мовно-текстуальної критики Св. письма та з відкиданням історично вироблених форм і догматів ортодоксального (католицького і православного) християнства.

Друга група писемних пам'яток – це література на морально-етичні теми. XIII–XIV ст. датуються перші українські редакції популярних ще з попередньої епохи збірників "Ізмарагд", "Пчола" та ін. [2, с. 185-186; 6, с. 67-69, 187-190; 22, с. 486-519]. Важливим елементом зазначених збірників є включення до них поряд з літературними творами візантійського походження пам'яток Київської Русі (літературні твори Климента Смолятича, Кирила Туровського, митрополитів Іларіона, Григорія та ін. [12, с. 64-66]).

Третя група пам'яток – це книги логіко-філософського та науково-природничого змісту, що були основним джерелом поширення раціоналістичних ідей в освітньому просторі України зазначеного періоду. До цієї групи пам'яток належать трактати з метафізики та логіки, література астрономічного й астрологічного змісту: "Арістотелеві Врата" або "Тайная Тайних", логічні трактати єврейського вченого епохи Середньовіччя Мойсея Маймоніда та арабського філософа XI – початку XII ст. Аль-Газалі (Логіка Авіасафа), книги з астрономії ("Шестокрил", "Космографія"), астрології ("Лунники", "Лопаточники", "Рафлі" і т.п.) [6, с. 191-192; 13, с. 41; 16, с. 175-180].

Поява перекладів староукраїнською мовою названих творів у тогочасному освітньому просторі засвідчує значний освітній рівень їхніх перекладачів і читачів, зростання серед української еліти того часу інтересу до реального світу і людини [17, с. 467].

Особливу увагу серед названих літературних джерел становлять "Арістотелеві Врата" – популярний твір західного і слов'янського середньовіччя енциклопедичного характеру. Трактат є пам'яткою арабською літератури X–XI ст., яка через латинський переклад (XIII ст.) увійшла у західноєвропейський та слов'янський культурно-освітній простір [6, с. 192-193; 16, с. 176]. Детально аналізує історію твору та його перекладів російський учений М. Сперанський [25, с. 1-130]. На його думку, арабський текст первісно був перекладений латинською та єврейською мовами; латинський переклад слід розглядати як джерело всіх західноєвропейських текстів, у тому числі чеського і хорватського; російський переклад (білорусько-український) виконаний на основі єврейського варіанту з доповненнями із праць арабських учених Разеса і М. Маймоніда [25, с. 129-130].

Цей твір охоплює широке коло питань природничонаукового й етико-філософського спрямування, де поруч із відомостями про природний світ і засоби його пізнання прослідковується соціо-етична модель суспільних відносин із новим гуманістичним баченням людини – "людини моральної". У першій главі твору (Главизна А. Имать врата четвера. О щедрости. О храбрости. О милосердии. О добре и зле [25, с. 140-142]) йде виклад питань морально-етичного характеру, тут порушено проблему добра і зла. Варто зазначити, що проблема добра і зла поєднана не з біблійними, а зі світськими категоріями, що було принципово новим у порівнянні з попередньою епохою. На думку автора твору, все, що відбувається у світі, чинить сама людина ("зло не идет с небеси, толику по действу нашему" [25, с. 142]), а отже, вибір добра і зла залежить від самої людини. Щоб пізнати реальний світ і зробити його "добрим", людина повинна спочатку пізнати і зробити такою себе (сократівське Cognosce te ipsum як рефлексія розуму на пізнання самого себе утвер-

джується в освітньо-культурному просторі епохи, повного розвитку набуває в освітній практиці КМА, зокрема при викладанні курсів етики – Г. А.).

Проблема добра і зла поєднана в "Арістотелевих Вратах" із категоріями суспільного життя. У другій главі твору (Главизна В. Которым обычаемъ вестися царю [25, с. 143-152]) розглядається поведінка правителя у його стосунках із підлеглими. Від характеру цих стосунків залежать не лише життя окремої людини (у даному випадку – царя), а насамперед спільноти, очолюваної правителем – тут прослідковується співвідношення загального і часткового – "індивідуального" і "загального" добра (у наступних епохах – "блага"), яке вирішується на користь загального. У наступних главах ("Вратах") викладено роздуми про універсальний засіб щодо гармонізації стосунків між правителем і підлеглими; такі стосунки є моделлю суспільних відносин [25, с. 152-164]. У четвертій главі цей "засіб" гармонізації набуває форми "самовладного розуму", яка виступає у творі синонімом божественної мудрості та свободи людини. Звертаючись до Олександра Македонського, автор зазначає: "Александр, чти книгу сію многажды, зело велми си бо да разумеши єсть. И занеже вложиль єсми в ню премудрость философии и поставих ти исполнениє человіческоє, что єсть ум, и как призван в тело сіє тліємоє, і благодари (Бог) ум раби свои. Достойно чим же приближают ся к нему. А то тобе потребно ведати. Александр ведай, иже **преже сего всего сотворил Бог самовласть духовную, и наполнейшую, напреподобнейшую, и вообразовал в ню все єство и нарек ея ум**. Ис тоєже самости создал самовластную подданую ей нарицаемая душа. А привязал єа маростію своєю ко плоть чювственну. И поставил плоть аки землю и ум тако царя, а душа аки правитель ездить по земли и смышляеть о поведаніи єа. И постави ум на месте наввишем и начестнейшем – он же глава, да аще приключит ся пагуба души, погибнет разом и плоть, исполнениєм душевним исполнится ум и плоть до времени его суженого" [25, с. 154-155]. Тут варто зазначити, що **категорія** "**самовладного розуму",** як центральна світоглядна ідея "Арістотелевих Врат" одержує свій розвиток у наступних часових епохах, зокрема у раціоналістично-єретичних вченнях XVI–XVII ст. [14, с. 55-56; 9, с. 14-18].

Сучасна дослідниця історії протестантських рухів в Україні В. Любащенко зауважує, що єретично-раціоналістичні вчення XVI–XVII ст. не просто запозичують поняття "самовладного розуму", а надають йому нового етико-філософського тлумачення: через свій розум людина здатна піднестися до Бога, стати господарем світу і власної долі. Такий погляд на людину в розглядувану епоху був принципово новим, він суперечив нормам християнської етики і був моделлю ренесансної антропології [9, с. 14].

Звернення до широкої аудиторії – від правителів до простих людей – зумовило популярність "Арістотелевих Врат" у культурному просторі XV–XVI ст. Основні ідеї, що прослідковуються на сторінках твору (необхідність розширення світогляду, потреба наукового знання, утвердження прав розуму в справах віри) відображали основні запити зазначеної епохи, а твір певною мірою був відповіддю на них. Захисники ортодоксального православ'я вбачали у цій книзі загрозу і віднесли її до апокрифічних, а далі – до заборонених книг [25, с. 123-124]. Але, незважаючи на офіційну заборону церкви, книга набула поширення в Україні та Білорусії. Твір перебув у списках рукописів Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря (за М. Петровим [20, с. 220]); з України "Арістотелеві Врата" потрапили у Росію [1, с. 1-14; 25, с. 3-5, 124-130].

Для прослідковування раціоналістичних ідей в освітньому просторі України зазначеної епохи важливе місце посідають переклади і компіляції **логіко-філософських** творів арабо-єврейського походження. Ці пам'ятки дійшли до нашого часу у двох рукописних традиціях [13, с. 44; 6, с. 192]. Пам'яткою першої традиції є "Логіка Авіасафа" або під іншою назвою "Київська логіка". Твір так сам,о як і "Арістотелеві Врата", перебував у списках рукописів Київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря (за М. Петровим, [20, с. 221]; за А. Соболевим [24, с. 406]). Текст опубліковано С. Неверовим [10, с. 42-62]. На думку російського вченого П. Коковцова ця, праця з логіки є частиною логічних праць арабського філософа XI-XII ст. Аль-Газалі "Прагнення філософів" та "Спростування філософів" (рос.: "Стремления философов" и "Ниспровержение философов") [7, с. 120]. П. Коковцов зазначає: "Сохранившаяся в рукописи Киево-Михайловского монастыря "Логика" с именем неизвестного Авиасафа есть в действительности не что иное, как часть известного труда аль-Газалия под заглавием "Стремления философов", дошедшего до нас как в арабском оригинале, так и во многих еврейских и даже латинских переводах. Сочинение это служит подготовительным трудом к другому, гораздо более прославившемуся сочинению Аль-Газалия "Ниспровержение философов" и дается в трех частях, посвященных последовательно логике, метафизике и естествознанию, более или менее полный свод средневековых философских и естественных знаний времени автора. Наша "Логика Авиасафа" отвечает первой, логическйо части Аль-Газалия" [7, с. 120].

Праця Аль-Газалі була популярною у середньовічній Європі. Про її поширення та популярність свідчить те, що у Європі ще у XIV ст. вона була перекладена латинською мовою, а на початку XVI ст. твір Аль-Газалі двічі виходив друком у Венеції (1506 р.; 1536 р.) [13, с. 45].

Друга рукописна традиція представлена "Московським органоном" ("Книга глаголемая Логика") і походить із XVI ст. (за списками Московсь-

кої Синодальної Бібліотеки [24, с. 401-405]. Авторство належить єврейському вченому XII ст. М. Маймоніду (за заголовком твору "Речи Моисея Египтянина"). Мойсей Єгиптянин – відомий середньовічний вчений Мойсей Єгипетський (Moses Aegiptius, або Мойсей Маймонід), придворний лікар, увійшов в історію науки завдяки філософським та медичним працям [24, с. 403-404]. "Московський органон" охоплює: 1. Vocabularium Logicae – Логічний словник Мойсея Маймоніда; окремі розділи "Метафізики" Аль-Газалі, а також Вступ та Післяслово. У загальних рисах "Логіка Авіасафа" ("Київська Логіка") і "Московський органон" – це виклад формальної логіки Аристотеля, точніше – розгляд у систематичній формі розділів "Про інтерпретацію" та "Перша аналітика "Органону" [16, с. 177]. Звернення до праць Аристотеля – типова риса перекладної київської літератури XV ст. Попередня візантійська традиція пропонувала "Діалектику" Іоана Дамаскіна, яка до середини XV ст. виконувала функцію основного навчального посібника з філософії. У праці Дамаскіна головну увагу було зосереджено на викладі питання категорій; перекладні трактати М. Маймоніда і Аль-Газалі є більш повним викладом "Органону" і звернені вже до основного вчення аристотелівської логіки – вчення про силогізми [15, с. 45-55]. Це засвідчує поступове переакцентування з візантійської вченості на здобутки античної науки, на назрілу потребу мати у полі вітчизняної освіти періоду XV ст. наукові розробки з теорії мислення і теорії доведення.

"Логіка Авіасафа" складається з передмови і п'ятьох розділів [10, с. 42-62]. У передмові автор дає коротку класифікацію наук, серед них виокремлює логіку. "Авіасаф" високо цінує цю дисципліну і бачить її користь у тому, що вона допомагає пізнати істину, бо вона є "якоби вага і міра мудрості" [10, с. 43].

На думку "Авіасафа", складне неможливо пізнати без дослідження його частин — "Невозможно убо познати замесного, не познав особного", "но воистину хотящим ведати о замесном, абы преже ведал о особном". Виходячи з цієї позиції, автор пропонує викладати цю дисципліну таким чином: спочатку виклад про поняття і терміни, потім – про предикабілії, далі – судження і вкінці – про силогізми та доведення.

У першому розділі розглядаються словесні поняття або терміни ("слово", "указ словный"), пояснюється, що таке прості та складні терміни ("слова особніи и замесные"). "Авіасаф" розрізняє терміни одиничні та загальні ("Слово розниться в часть и поспольство"), говорить також про терміни як граматичні категорії. Пояснюються такі частини мови, як іменник ("имя") та дієслово ("делослово"). Терміни розглядаються і щодо їх значення. Слова "Авіасаф" поділяє на синоніми, полініми, гетероніми, омоніми і пароніми.

У другому розділі викладається вчення про предикабілії. Головну увагу приділено родовим, видовим, істотним і невласним ознакам (акциденціям). Разом із питаннями предикації у "Авіасафі" розглянуто одну з головних проблем середньовічної філософії – проблему універсалій. Проблема універсалій розв'язана у контексті крайнього реалізму. На думку "Авіасафа", родова субстанція (загальна сутність) передує видовій (одиничному) як у думці, так і в бутті. Це було виявом платонізму в аристотелівському за змістом курсі. Наявність ідей Платона свідчила про перебування автора твору та його перекладачів у полі дії арабо-єврейської традиції, яка завжди віддавала належне платонізмові та його візантійсько-неоплатонівським коментаторам [13, с. 47].

У третьому розділі мова йде про судження ("осуд") та його складові частини. За "Авіасафом", судження можуть бути істинні та хибні, вони ототожнюються зі складними термінами. Судження "Авіасаф" поділяє на категоричні, умовні та розділові (за відношенням між об'єктом і предикатом). Судження розрізняються щодо їх якості і кількості, тобто з точки зору предиката і суб'єкта. Відносно предиката судження поділяються на ствердні або заперечні; з погляду суб'єкта "Авіасаф" у дусі формальної логіки поділяє судження на загальні, часткові та поодинокі або індивідуальні. Водночас він вказує на можливість поєднання класів кількісних і якісних суджень і виділяє в результаті такого поєднання такі типи суджень: загальноствердні, загальнозаперечні, частковоствердні та частковозаперечні. "Авіасаф" називає ще чотири типи суджень: одиничне ствердження, одиничне заперечення, неозначене ствердження і неозначене заперечення. Проте цих останніх він не включає до предмета науки, бо вважає, що наука не розглядає одиничне, а лише загальне. Тут "Авіасаф" повністю йде за Аристотелем.

У четвертому розділі йде виклад про складання суджень у силогізми та правила утворення умовисновків. Здатність до умовисновків "Авіасаф" вважає основою людського мислення ("єст первомьышленє наше"). Слідом за Аристотелем він твердить, що з формального в людському розумі можна пізнавати реальне в дійсності. Силогізм ("ровнанїє"), за "Авіасафом", є способом мислення, коли з поєднання кількох суджень виводиться нове. Слід зазначити, що у київській логіці вчення про силогізми викладено досить широко: детально розглядаються категоричні й умовні (гіпотетичні) силогізми, але опущене вчення про модальні силогізми; строго і послідовно наведене вчення про структуру силогізму, його фігури і модуси.

У п'ятому, заключному, розділі київської "Логіки" проаналізовано суть і специфіку доведень (доказів). У загальній формі подано опис двох видів доведень: доведення за джерелом походження (так звані генетичні) та доведення по суті. За допомогою специфічної термінології "Авіасаф" ці до-

ведення пояснює таким чином: доведення, які відповідають на питання "чому?" ("вопрос чомний"), з'ясовують причини існування якого-небудь факту або речі; доведення, які відповідають на питання "що є?" ("чтовство", "вопрос чтовний"), з'ясовують саму суть цього факту або речі. Звідси висновок: "Авіасаф" розглядав людське пізнання як шлях, який веде від простих фактів до з'ясування причин і основ (quia est), а від них – до пізнання сутності (quid est). Тим самим процес мислення усвідомлювався як сходження від пізнання причин до пізнання сутності [15, с. 50-54].

Отже, в "Логіці Авіасафа" широко викладено вчення про поняття і терміни, предикаменти, судження, силогізми і лише в загальному вигляді говориться про універсалії та логічні доведення. Аналогічна постановка питання є і в трактаті М. Маймоніда [23, с. 135-138]. З цього можна зробити висновок, що "Логіка Авіасафа", так само як трактат М. Маймоніда, – це традиційна для середньовічної традиції "Мала логіка" (Logica minor), або "діалектика", у якій викладалися зазначені питання і яка була вступним, підготовчим курсом до так званої "Великої логіки" (Logica major). Питання про те, чи була створена на вітчизняному ґрунті XIV–XV ст. "Велика логіка" (Logica major), є на сьогодні відкритим [13, с. 48].

Як видно з наведеного, логіка посідала значне місце серед перекладних праць. Це свідчило про розуміння вітчизняними вченими-перекладачами епохи XV ст. значення цієї дисципліни у системі наукового знання (логіка як інструмент, орган наук [26, с. 369]. Таке усвідомлення логіки відповідало поглядам вчених наступного часового періоду, зокрема викладачів Києво-Могилянської академії.

Поруч із науками філософського циклу в київській перекладній літературі належно були представлені також природничонаукові знання, зокрема з медицини, математики (геометрії), астрономії.

Медицина як галузь науки найбільш повно є викладена у вже згадуваних "Арістотелевих Вратах" [25, с. 271-281]. Тут варто наголосити, що саме завдяки праці київських перекладачів XV ст. змінюється ставлення до медицини як до науки. Адже у попередню епоху (зокрема в період раннього Середньовіччя) спеціальні знання – медицина, астрономія, астрологія, хімія переслідувалися церквою. Перекладна література з цих галузей знань, якщо не попадала до розряду заборонених, то вважалася такою, що не гідна заслуговувати на увагу книжника-християнина. Травники, лікарські довідники й інша література довідкового змісту були спрямовані на земні справи, а не на побудову християнської душі. До таких книг не було ставлення як до Книги з великої букви [8, с. 170]. Переклад і поширення "Тайная Тайних" засвідчує поворот у тогочасній суспільній свідомості до

природничонаукового знання, який припадає на період зародження у Західній Європі й Україні перших елементів ренесансної культури.

Значне місце серед природничої перекладної літератури розглядуваного періоду займають праці з геометрії (зокрема у "Логіці Авіасафа" [17, с. 470; 26, с. 371-372]), а також з астрономії. Зростання інтересу до астрономії слід шукати, як зазначає сучасний вчений, дослідник історії та культури України епохи Середньовіччя І. Паславський, у контексті епохи Відродження, однією з характерних рис якої було зростання інтересу до питань світобудови, що, у свою чергу, було викликано зрушеннями у ренесансній натурфілософії та великими географічними відкриттями [13, с. 55].

До перекладних пам'яток астрономічної літератури другої половини XV ст. належать "Шестокрил" і "Космографія" [24, с. 409-413, 413-419; 16, с. 177-179]. Твір "Космографія" був перекладом із латинської мови трактату англійського астронома XIII ст. Йоана де Сакробоско, який був відомий у Європі та користувався популярністю аж до XVII ст. [5, с. 221-239; 17, с. 471]. Цей факт є свідченням того, що наукові зацікавлення київського гуртка не обмежувалися літературою арабо-єврейського походження, а були звернуті й до тогочасної західноєвропейської науки.

Систему Всесвіту "Космографія" подає за Птолемеєм [24, с. 409-413]: Земля є розміщена у центрі Всесвіту ("Земля бо у самой середине неба, а не выходить николиже из местьца свого" [24, с. 410], а далі – небесна сфера; небесних кіл нараховується дев'ять, небесні сфери мають концентричну форму і порівнюються з цибулиною: "Усіє небеса один в одном, як цибуля" [24, с. 410]; якби небо не було круглої форми, то тоді б траєкторії руху небесних сфер перетиналися б (…"небеса кругли; а коли бы не кругли, не были бы бегъ ихъ съединачен") [24, с. 411]. Автор висловлює думку про кулясту форму Землі, що було прогресивним поглядом порівняно з традиційним, згідно з яким Земля вважалася плоскою. Традиційні погляди були поширеними в освітньому просторі України, де мали місце "Шестодневи" й особливою популярністю користувався візантійський автор Козьма Індипоклов і його "Християнська топографія" [2, с. 86-87]. Аристотелівсько-птолемеївський напрям упродовж тривалого часу вважався усталеним у науці, його дотримувалися і при викладанні курсу натурфілософії у наступну часову епоху вітчизняні вчені Києво-Могилянської академії, хоча і викладали вже систему Коперніка, але наголошували при цьому, що вчення Коперніка може розглядатися лише як гіпотеза, а не як теза, оскільки суперечить Святому Письму [21, с. 288-289]. Але що стосується епохи XIV–XVI ст., то аристотелівсько-птолемеївський напрям із його намаганнями пояснити кулястість Землі та сферичність неба рухом небесних світил і самообертанням небесних сфер,

тобто законами природи, можна трактувати як прогресивний, оскільки він апелював до наукового знання, а не до божественного провидіння. Від цього напряму легше було перейти до системи Коперніка [11, с. 115].

Щодо іншого перекладного твору з астрономії – "Шестокрила" можна зазначити, що, на відміну від теоретичної "Космографії", – це практичний курс астрономії. Автором твору був єврейський учений XIV ст. Імануель-бар-Якоб [24, с. 413]. Переклад і поширення твору пов'язують з іменем київського вченого Захарії Скафи (Схарія, родом із Кафи; особистий астролог київського князя Михайла Олельковича) [16, с. 179; 17, с. 472]. "Шестокрил" – це шість розділів (крил), які вміщували практичні рекомендації щодо вираховування фаз Місяця, місячного і сонячного затемнення тощо [24, с. 413-416]. Всупереч традиційним середньовічним поглядам, згідно з якими сонячні та місячні затемнення трактувалися виключно як "перст божий", тогочасна наука, безпомилково вираховуючи та передбачаючи ці явища, переносила їх зі сфери надприродного у світ реальної природи.

Виникнення і поширення у другій половині XV ст. астрономічних праць можна вважати новим етапом у розвитку астрономії в Україні. У дусі наукових традицій Відродження книги, змістом яких було аристотелівсько-птолемеївське вчення, руйнували ненаукові погляди про будову Всесвіту. Астрономія поступово втрачала статус божественної надприродної науки, її предметом ставала реальна природа [17, с. 472].

Деякі твори української перекладної літератури ("Шестокрил", "Арістотелеві Врата", логічні трактати М. Маймоніда) наприкінці XV ст. потрапили у Новгород, де стали предметом зацікавлення російських вільнодумців-єретиків, відомих в історії під назвою "зжидовілі" (рос. – "жидовствующие" [4, с. 105-106; 13, с. 58; 9, с. 13]. Київські літературні пам'ятки також зараховувалися до літератури "зжидовілих" на тій підставі, що вони були споріднені за своєю ідеологією і літературними інтересами з російською новгород-московською єрессю того часу [6, с. 193]. Така точка зору на київську перекладну літературу впродовж тривалого часу мала місце в науці. Її дотримувався і російський вчений, академік О. Соболевський [24, с. 397, 398]. Але сучасна літературознавча і культурознавча наука наголошує на первинних причинах поширення перекладної літератури і пов'язує її, перш за все, зі зростаючими суспільними запитами на передову наукову літературу в українському інтелектуальному просторі зазначеної часової епохи [13, с. 59-65; 17, с. 475].

М. Грушевський, оцінюючи ідейно-науковий зміст перекладної літератури XV ст., з одного боку, називає її "припізнілою мудрістю", а з іншого – наголошує на її раціоналістичних засадах. М. Грушевський зазначає: "Тенденція до раціоналістичної "світської науки" і культури, цілком свобідної від будь-

яких конфесійних обмежень, апеляція до "уму самовластного", властивого царя життя, ясно проступає в "літературі жидовствующих", в цих підручниках логіки, метафізики, політики. Дарма, що вони в своїх інформаціях фактично збиваються на середньовічні байки: для другої половини XV віку, епохи Лоренцо з Валля, Миколи Кузанського, Леонардо да Вінчі це дійсно була припізніла мудрість. Але важливі були ті принципи раціоналізму свобідного від обмежень віри, котрі вони голосили. Незважаючи на перестарілі фактичні відомості, з цих підручників на сучасників віяв дух Відродження" [4, с. 106].

Таким чином, наприкінці XV ст. Київське князівство і Київ опинилися в центрі раціоналістично-гуманістичних рухів, що мали місце на українсько-білоруських землях Великого князівства литовського. Однією з характерних рис цих рухів був відхід від візантійського консерватизму і поступове звернення до нової світської освіти та науки. Саме у цей період часу в Києві сформувався інтелектуальний осередок, одним із напрямів діяльності якого був переклад наукової літератури, яка відповідала б існуючим суспільним запитам. Оскільки західні впливи у згаданий період часу не були значними і не переросли у загальну тенденцію розвитку культури, то українські інтелектуали зверталися до інших джерел. У XV ст. такими джерелами були арабо-єврейські, що виникли у конфесійно відмінному середовищі та відзначалися раціоналістичним спрямуванням. У першу чергу, це твори природничонаукового та філософського змісту. Звернення до природничонаукового знання було характерною рисою епохи, яка вимагала нових досліджень, опертих на наукові факти і раціональні способи їх доведення. Література попередньої візантійської традиції таких функцій не виконувала. Завдяки перекладацькій діяльності київських учених українське суспільство продовжувало вивчення праць Аристотеля та його послідовників, що дало поштовх до подальшого розвитку раціоналізму та просвітництва у вітчизняному просторі освіти і науки в наступні часові епохи.

Посилання:

1. *Адрианова В. К.* К истории текста "Аристотелевых Врат" // Русский филологический вест ник : Учено-педагогический журнал, издаваемый под редакцией *Е. Т. Карского*. — Том 66. — Кн. 3-4. — Варшава, 1911. — С. 1—14.
2. *Возняк М.* Історія української літератури / *М. Возняк*; упор. Передмова *М. Гнатюка*. — 2-ге вид., випр. — Львів : "Світ" 2012. — 872 с.
3. *Грушевський М.* Історія України-Руси : В 11 т. 12 кн. — Т. IV : XIV — VI віки. — Відносини політичні. — Київ : Наук. думка,1993. — 535 с.
4. *Грушевський М. С.* Історія української літератури : В 6 томах, 9 книгах. — Т. V. — Кн. І. / Упор. та прим. *С. К. Росовецького*. — Київ : Либідь, 1995. — 256 с.
5. *Зубов В. П.* Неизвестный русский перевод "Трактата о сфере" Иоанна де Сакробоско // Историко-астрономические исследования. — М., 1952. — Вып. 8. — С. 221—239.
6. Історія української літератури у восьми томах. – Том І: Давня література (XI – перша половина XVIII ст.). — Київ : Наук. думка, 1967. — 539 с.

7. *Коковцов П. К.* К вопросу о "Логике Авиасафа" // Журнал Министерства Народнаго Просвещения. Новая серия. — Часть 39. — С.-Пб. : Сенатская типография, 1912. — Май. — С. 114—133.
8. *Кошелева О. Е.* Древнерусская учебная литература. Основные тенденции развития литературы для обучения // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (С древнейших времен до конца XVII в.) : монография / Отв. ред. *Э. Д. Днепров*. — М. : Педагогика, 1989. — 479 с.
9. *Любащенко В. І.* Гуманістичні ідеї єретичних вчень // Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів : Логос, 1998. — С. 9—30.
10. *Неверов С. Л.* Логика иудействующих // Киевский университет. Университетские известия. — Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1909. № 8. — Август. — С. 42—62.
11. *Ничик В. М.* Изучение системы Коперника в Киево-Могилянской академии // Научный доклад высшей школы философской науки. — 1974. — № 1. — С. 110—121.
12. Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук за 1902 год, составленный к торжественному заседанию Императорской академии Наук 29 декабря 1902 года академиком В. И. Ламанским. Приложение к отчету о деятельности Отделения русского языка и словесности за 1902 г. // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — С.-Пб. : Типография Имп. Ак. Наук, 1903. — Т. 74. — С. 1—124; Прилож. 9. — С. 64—66.
13. *Паславський І.* Зародження ідей раннього гуманізму (XV – початок XVI ст.) / *Іван Паславський* // Філософія Відродження на Україні : Монографія / Авт. кол. : *М. В. Кашуба*, *І. В. Паславський, І. С. Захара* та ін. ; Академія наук УРСР, Інститут сусп. наук. — Київ : Наукова думка. 1990. — С. 37—65.
14. *Паславський І.* Поширення раціоналістичних вчень на Україні // З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. — Київ : Наук. думка, 1984. — С. 54—55.
15. *Паславський І.* Розвиток логічних ідей у вітчизняній філософії другої половини XV ст. // Філософська думка. — 1986. — № 6. — С. 45—55.
16. *Паславський І. В.* Тенденції і явища □т.□д відродження у другій половині XV ст. // Історія філософії на Україні : У трьох томах. — Т. І : Філософія доби феодалізму. — Київ : Наук. думка, 1987. — С. 173—181.
17. *Паславський І. В.* Філософська та науково-природнича думка // Історія української культури у п'яти томах. — Том 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. — Київ, 2001. — С. 466—476.
18. *Паславський І.* Церква і культура на Україні в середні віки. – Ч. ІІ // Київська Церква. Альманах християнської думки. — Київ; Львів, 2000. — № 2 (8). — С. 55—65.
19. *Перетц В. Н.* Новые труды о "жидовствующих" XV века и их литература (Критико-библиографический обзор). — Киев : Тип. имп. ун-та им. Владимира, 1908. — 42 с.
20. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2 : Собрания рукописей Киево-Печерской Лавры, Киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Никольскаго, Выдубицкаго и женского Флоровского, и Десятинной церкви. — М. : Университетская типография, 1896. — 294 с.
21. *Прокопович Ф.* Філософські твори в трьох томах. Т. ІІ : Логіка. Натурфілософія або Фізика. Етика. — К. : Наук. думка, 1980. — 550 с.
22. Пчела. Книги "Пчела". Слова и мысли из Евангелия, и их апостола, и из святых отцов, и знания светских философов // Памятники литературы Древней Руси: XIII

век. / Вступит. статья *Д. С. Лихачева*; Общ. ред. *Л. А. Дмитриева* и *Д. С. Лихачева*. — М : Худ. лит., 1981. — С. 486—519.
23. *Симонов Р. А., Стяжкин Н. И.* Историко-логический обзор древнерусских текстов. "Книга, глаголемая Логика" и "Логика "Авиасафа" // Философские науки. — 1977. — № 5. — С. 132—143.
24. *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. – VI : Литература жидовствующих // Сборник отдела русского языка и словесности Императорской Академии наук. — С.-Пб., 1903. — Т. 74. — С. 396—436.
25. *Сперанский М.* Из истории отреченных книг. Аристотелевы Врата, или Тайная Тайных // Памятники древней письменности и искусства. — С.-Пб., 1908. — Т. 171. — 318 с.
26. *Seebohm T. M.* Ratio et Charisma. Ansätze und Ausbildung eines philosophischen und wissenschaftlichen Weltverständnisses in Moskauer Rußland. — Bonn : Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 1977 (Mainzer philosophische Forschungen. Bd. 17). — 766 s.

References (transliterated and translated):

1. *Adrianova V. K.* K istorii teksta "Aristotelevyh Vrat" (On the history of the text "Aristotle's Gate"). // Russian Philology Bulletin : Scientific and teaching joutnak published under the editorship of *E. T. Karskiy*. Vol. 66. Book. 3—4. Warsaw, 1911. P. 1—14.
2. *Vozniak M.* Istoriia ukrainskoi literatury (History of Ukrainian Literature). Lviv, 2012. 872 p.
3. *Hrushevskyi M.* Istoriia Ukrainy-Rusy : V 11 t. 12 kn. – T. IV : XIV –XVI viky. – Vidnosyny politychni (History of Ukraine-Rus : In 11 v. 12 books. Vol. IV: XIV – XVI centuries. Political relations). Kyiv, 1993. 535 p.
4. *Hrushevskyi M. S.* Istoriia ukrainskoi literatury : V 6 tomakh 9 knyhakh. (History of Ukrainian Literaturte : in 6 volumes, 9 books). Vol. V. Book. IV. Kyiv, 1995. 256 p.
5. *Zubov V. P.* Neizvestnyj russkij perevod "Traktata o sfere" Ioanna de Sakrobosko (Unknown Russian translation for "Treatise on the field" by Ioann de Sacrobosco). // Historical and Astronomical Studies. Moscow, 1952. Vol. 8. P. 221—239.
6. Istoriia ukrainskoi literatury u vosmy tomakh. – Tom I: Davnia literatura (XI – persha polovyna XVIII st.) (History of Ukrainian Literature in eight volumes. Vol. I: Ancient Literature (the 11th – the first half of the 18th cent.). Kyiv, 1967. 539 p.
7. *Kokovcov P. K.* K voprosu o "Logike Aviasafa" (On the "Logics of Abiasaph") // Journal of the Ministry of National Education. New series. Part39. St.-Petersburg, 1912, May. P. 114—133.
8. *Kosheleva O. E.* Drevnerusskaja uchebnaja literatura. Osnovnye tendencii razvitija literatury dlja obuchenija (Old Russian educational literature. Major trends in the literature for training). // Essays on the History of schooling and pedagogical thinking of the USSR's peoples (from ancient times to the end of the 17th century): Monograph / Ed. by *E. D. Dneprov*. Moscow, 1989. 479 p.
9. *Liubashchenko V. I.* Humanistychni idei yeretychnykh vchen (Humanistic ideas of heretical teachings) // The problem of man in the Ukrainian philosophy of the 16th–18th centuries. Lviv, 1998. P. 9—30.
10. *Neverov S. L.* Logika iudejstvujushhih (Logics of Judaizing). // Kiev University. University news. Kiev, 1909. № 8, August. P. 42—62.
11. *Nichik V. M.* Izuchenie sistemy Kopernika v Kievo-Mogiljanskoj akademii (Studying the Copernican system at the Kiev-Mohyla Academy). // Scientific Report of Philosophical Science Higher School, 1974. № 1. P. 110—121.
12. Otchet o dejatel'nosti Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii nauk za 1902 god, sostavlennyj k torzhestvennomu zasedaniju Imperatorskoj akademii Nauk 29 dekabrja 1902 goda akademikom V. I. Lamanskim. Prilozhenie k otchetu o dejatel'nosti Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti za 1902 g. (Report on the activities of the Russian Language and Literature Department of the Imperial Academy of Sciences for 1902, compiled for the solemn session of the Imperial Acad-

emy of Sciences (December 29, 1902) by Academician *V. I Lamanskii*. Annex to the Report on the activities of the Russian Language and Literature Department for 1902). // Collection of Russian Language and Literature Department of the Imperial Academy of Sciences. St.-Petersburg, 1903. Vol. 74. P. 1—124; App. 9. P. 64—66.

13. *Paslavskyi I.* Zarodzhennia idei rannoho humanizmu (XV – pochatok XVI st.) (The origin of the ideas of early humanism (the 15th – the beginning of 16th centuries). // Philosophy of the Renaissance in Ukraine : Monograph / Ed. by *M. V. Kaszuba, I. V. Paslavskyi, I. Zahara* et. al. Kyiv, 1990. P. 37—65.
14. *Paslavskyi I.* Poshyrennia ratsionalistychnykh vchen na Ukraini (Distribution of rationalist doctrines in Ukraine). // From the history of philosophical ideas in Ukraine at the end of the 16th – the first third of the 17th centuries. Kyiv, 1984. P. 54—55.
15. *Paslavskyi I.* Rozvytok lohichnykh idei u vitchyznianii filosofii druhoi polovyny XV st. (dDevelopment of logical ideas in the national philosophy of the second half of the 15th century). // Philosophical Thought, 1986. № 6. P. 45—55.
16. *Paslavskyi I. V.* Tendentsii i yavyshcha t. d vidrodzhennia u druhii polovyni XV st. (Trends and phenomena of Renaissance in the second half of the 15th century) // History of Philosophy in Ukraine : In three volumes. Vol. I: Philosophy of Feudalism Period. Kyiv, 1987. P. 173—181.
17. *Paslavskyi I. V.* Filosofska ta naukovo-pryrodnycha dumka (Philosophical and scientific thought). // History of Ukrainian Culture : In five volumes. Vol. 2 : Ukrainian culture of the 13th – the first half of the 17th centuries. Kyiv, 2001. P. 466—476.
18. *Paslavskyi I.* Tserkva i kultura na Ukraini v seredni viky. (The Church and culture in Ukraine in the Middle Ages). // Kiev Church. Almanac of Christian Thought. Kyiv; Lviv, 2000. № 2 (8). P. 55—65.
19. *Peretc V. N.* Novye trudy o "zhidovstvujushhih" XV veka i ih literatura (Kritiko-bibliograficheskij obzor) (New works on "Jew" of the 15th century and their literature (critical-bibliographical review). Kiev, 1908. 42 p.
20. *Petrov N. I.* Opisanie rukopisnih sobranij, nahodjashhihsja v gorode Kieve (The description of manuscript collections held in Kiev). Vol. 2: Collection of manuscripts of the Kiev-Pechersk Lavra, Golden-Domed St. Michael's, Pustynno-Nikolsk, Vydubichi monasteries, and female Florovsky monastery, and Church of the Tithes. Moscow, 1896. 294 p.
21. *Prokopovych F.* Filosofski tvory v trokh tomakh. T. II : Lohika. Naturfilosofiia abo Fizyka. Etyka (Philosophical works in three volumes. Vol. II: Logics. Natural philosophy or physics. Ethics). Kyiv, 1980. 550 p.
22. Pchela. Knigi "Pchela". Slova i mysli iz Evangelija, i ih apostola, i iz svjatyh otcov, i znanija svetskih filosofov (Bee. "Bee" Books. Words and thoughts from the Gospel, and the Apostle, and of the holy fathers, and knowledge of secular philosophy) // Monuments of Ancient Rus literature: the 13th Century. / Ed. by *L. A. Dmitriev* & *D. Likhachev*. Moscow, 1981. P. 486—519.
23. *Simonov R. A., Stjazhkin N. I.* Istoriko-logicheskij obzor drevnerusskih tekstov. "Kniga, glagolemaja Logika" i "Logika "Aviasafa" (Historical and logical overview of ancient texts. "The book speaking Logics" and "Logics "Abiasaph"). // Philosophy, 1977. № 5. P. 132—143.
24. *Sobolevskij A. I.* Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi XIV–XVII vv. – VI : Literatura zhidovstujushhih (Translated Literature of Moscow Rus of the 14th – 17th centuries. VI : Literature of Jew). // Collection of Russian Language and Literature Department of the Imperial Academy of Sciences. St.-Petersburg, 1903. Vol. 74. P. 396—436.
25. *Speranskij M.* Iz istorii otrechennyh knig. Aristotelevy Vrata, ili Tajnaja Tajnyh (From the history of renounced books. Aristotle's Gates, or the Mystery of Mystery). // Monuments of Ancient Literature and Art. St.-Petersburg, 1908. P. 171—318.

26. *Seebohm T. M.* Ratio et Charisma. Ansätze und Ausbildung eines philosophischen und wissenschaftlichen Weltverständnisses in Moskauer Rußland (Ratio et charisma. Approaches and training of philosophical and scientific understanding of the world in Moscow Russia). Bonn, 1977 (Mainzer Philosophical Research, Vol 17). 766 p.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2014

Г. Антонюк

Рационалистические учения в культурно-образовательном пространстве Украины конца XIV – начала XVI вв. Еврейские и арабские источники

В рамках исследования идей просвещения в отечественном образовательном пространстве XIV – начала XVI вв. автор выделяет вопрос об их истоках. Одним из важных истоков зарождения и распространения идей просвещения были рационалистические учения в переводных литературных памятниках арабо-еврейского происхождения (XIV–XV вв.). В основном это произведения естественнонаучного и философского содержания: "Аристетелевы Врата", "Логика Авиасафа", "Московский Органон", "Шестокрыл", "Космография" и др. Переводная литература распространялась благодаря переводческой деятельности научного центра, который был сформирован в Киеве во времена правления князей Олельковичей (40-70 гг. XV вв.). Эти произведения исходили из античной научной традиции и были источником распространения новых рационалистических тенденций в отечественном образовательном пространстве. Рационалистические учения рассматриваемого периода выходили за пределы старой византийской книжности и были нацелены на передовые научные достижения.

Ключевые слова: отечественное образовательное пространство, переводные литературные памятники XV в. (богословского, философского и естественнонаучного содержания), логика, рационализм, знание.

H. Antonyuk

Rationalistic Doctrines in Cultural and Educational Space of Ukraine in the late 14th – early 16th centuries: Jewish and Arab Sources

In the study of educational ideas in the domestic field of Education and Science of the early 14th – 16th centuries the author distinguishes the question of their origin and roots. One important source of spreading educational trends was a rationalist doctrine in translated literary monuments of the Arab-Jewish origin (14th – 16th centuries). There were basically works on natural science and philosophy, namely: "Aristotless Gate", "Logics of Aviasafa", "Moscow Organon", "Shestokryl", "Cosmography" and others. The distribution of translated literature was due to the translation of scientific center, formed in Kyiv during the reign of the princes Olelkovichey (40–70 years of the 15th cent.). These works of ancient scientific tradition were a hotbed of new rationalist doctrines in the domestic field of education, which at that time was based off the old Byzantine scholarship and aimed at advanced scientific achievements.

Key words: domestic educational space, translated literary monuments of the 15th century (with theology, philosophy and science content), logics, rationality, knowledge.

Рецензент – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник Н. О. Філіпчук